BG Pulse Journal USA
ISSN:1947-2536 http://www.bgpulseusa.com/index.php/bg
BG PULSE JOURNAL

GENDER CONCEPT IN PROVERBS AND SAYINGS

Ermaǵanbetova Gúlparshın Maratovna

Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.22718977

Abstract: The article analyzes the gender concept in Karakalpak folk proverbs and sayings. It begins with theoretical views on the field of gender linguistics. It then examines the meanings of units found in paremias within the conceptual fields of "man" and "woman."

Keywords: gender linguistics, gender concept, proverb and saying, cognitive construction.

NAQÍL-MAQALLARDA GENDER KONCEPTI

Annotaciya: Maqalada qaraqalpaq xalıq naqıl-maqallarındaǵı gender koncepti analizlengen. Dáslep gender lingvistika baǵdarı haqqında teoriyalıq pikirler berilgen. Soń er adam hám hayal konceptleri maydanındaǵı birliklerdiń paremiyalarda ushırasatuǵın mánileri talqılanǵan.

Gilt sózler: gender lingvistika, gender koncept, naqıl-maqal, kognitiv konstrukciya.

ГЕНДЕРНЫЙ КОНЦЕПТ В ПОСЛОВИЦАХ И ПОГОВОРКАХ

Аннотация: В статье анализируется гендерный концепт в каракалпакских народных пословицах и поговорках. Вводная часть содержит теоретические сведения о направлении гендерной лингвистики. Затем рассматриваются значения единиц, встречающихся в паремиях, входящих в концептуальные поля «мужчина» и «женщина».

Ключевые слова: гендерная лингвистика, гендерный концепт, пословица и поговорка, когнитивная конструкция.

Zamanagóy lingvistikada birneshe ilimlerdiń tutasqan ornındaǵı noqattı izertlewge ayrıqsha dıqqat qaratılmaqta. Gender túsinigi de lingvistikada sońǵı dáwirlerde payda bolǵan termin sıpatında bahalanadı. Dáslep bul atama amerikalı psixoanalitik R.Stoller tárepinen ilimge kirgizilgen. Búgingi kúnde psixologiya, sociologiya tarawlarındaǵı sıyaqlı lingvistikada da gender qásiyetin úyreniw, hárbir xalıqtıń, millettiń yamasa sociallıq topardıń er hám hayal-qızları arasındaǵı bir-birinen parıqlanıwshı, ózine tánligin kórsetiwshi baǵdar sıpatında qáliplespekte.

Gender lingvistika – sóylewde genderge tán qásiyetlerdiń sáwleleniwi, bul process tiykarında qanday tillik mexanizmler jatıwı, sonıń menen birge, genderdiń qanday qurallar hám kontekstlerde kóriniwi hám de bunda sociallıq faktorlar hám kommunikativ ortalıqtıń ornı sıyaqlı máselelerdi úyrenetuǵın jónelis, sociolingvistikanıń bir bólimi [1:33]. Gender koncepti er hám hayal túsinikleriniń birin ekinshisinen ajıratıwshı qásiyetleri, wazıypaları, minez-qulqındaǵı ózgesheliklerinińń insan sanasındaǵı kognitiv konstrukciyası hám bunıń tildegi sáwleleniwin

anıqlaydı. Ásirese, málim bir jınısqa tiyisli kózqaraslardıń tiykarında gender túsinigińiń mazmunın lingvistikalıq tárepten ashıp beriw, millettiń xarakerin, ózine tán stereotiplerin kórsetiwshi naqıl-maqallardı analizlewde ayqın kózge taslanadı.

Qaraqalpaq xalqınıń qansha jumsasa da tawsılmaytuǵın oǵada mol baylıǵı, yaǵnıy, naqıl-maqallar menen toltırılǵan bahalı folklori bar. Ondaǵı hárbir naqıl-maqal uzın oyımızdıń dál, anıq, qısqa túrdegi modeli sıpatında qollanıladı. Bul qatarlardıń dóretiliw waqtı erte zamanlarǵa barıp taqalsa da, birazınıń mazmunı elege shekem bizińturmısımız, minez-qulqımız, is-háreketlerimiz, aqıl-oyımızdaǵı túsiniklerimiz benen úylese aladı.

Túrli xalıqlar, hátteki, bir-birine tuwısqan milletlerdiń naqıl-maqallarında da gender ózgesheliklerine kóre, hár qıylı túsinikler ańlatıladı. Sonday-aq, ayırım halatlarda birdey mazmun tildiń jetiskenlikleri nátiyjesinde túrlishe sáwlelendiriledi.

Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqallarında hayal-qızlardıń gózzallıǵı tek ǵana sırtqı shıray arqalı emes, olardıń ádep-ikramlılıǵı, azadalıǵı, danalıǵı menen de ólshenedi. «Hayal dúnyanıń iyesi, er jigittiń tirenishi ekenligi haqqında túsinik bizińáyyemgi ata-babalarımızdan qalǵan miyraslarda beriledi. Bizińata-babalarımız hayal-qızlar ushın adamgershilikti, sap húydandı, opadarlıqtı, Watandı súyiwdi birinshi kriteriya etip qoyadı. Hayal-qızlardıń óz elin, xalıqtıń ar-namısın umıtıwına qatal qaraydı, hayaldan shıdamlılıqtı, ózin tutıwın talap etedi. Hayal-qızlar birinshi orınǵa Watan, el-jurt, ata-anaǵa xızmet etiwdi qoyadı» [2:27]. Mine, usınday kózqaraslar naqıl-maqallarımızdıń tiykarǵı ideyaları sıpatında berilgen.

Áyyemgi túrkiy tilinen beri turmısqa shıqpaǵan hayal perzent mánisin ańlatıp kiyatırǵan *qız* sózi naqıl-maqallarda jiyi qollanıladı. Máselen, *qız xalıqtıń gúli, qosıq densawlıqtıń gúli; eldiń sáni qız bolar, kóldiń sáni ǵaz bolar, qızdıń sáni naz bolar, otırıspanıń sáni saz bolar.* Bul qatarlar qız bala bir úydiń emes pútkil xalıqtıń perzenti, maqtanıshı, sulıwlıq tımsalı ekenligin hám oǵan jaqsı tárbiya beriw, itibarlı bolıwǵa sol awıl-aymaqtıń hárbir aǵzası juwapker bolıwı kerekligin násiyatlap turǵan bolsa, kerisinshe, ayırım naqıllar adamnıń sırtqı kórinisi barqulla shınlıqtı ayta bermeytuǵını haqqındaǵı mazmundı jetkeriw ushın da jumsaladı: *qızdıń ózi úyde, qılǵı dúzde; jigit kózi menen qız alma; óz súygeniń ózińe, húr kóriner kózińe.*

Ana – hayal adamǵa óz tuwǵan perzenti tárepinen aytılatuǵın atama. Bul sóz áyyemgi túrkiy tilinde de házirgi qaraqalpaq tilindegidey ana túrinde aytılǵan. Paremiyalardıń quramında ana haqqında tómendegishe mısallardı ushıratamız: *Anasın kórip qızın al, tabaǵın kórip asın ish; aq sút bergen ananıń, balada haqı kóp bolar; ananıń kewli balada, balanıń kewli dalada.* Bul naqıllardıń úshewinde de *ana* túsinigi átirapındaǵı semalar perzent túsinigi menen birge kelgen.

Kelin – qaraqalpaqlarda inisiniń yamasa balasınıń hayalına, aǵayin-tuwǵanlardıń ózinen kishilerdiń hayallarına qarata qollanılatuǵın sózi. Bul sózdiń kelip shıǵıwın *kel* feyiline *-in* atlıq jasawshı affiksiniń qosılıwı arqalı payda bolǵan degen boljawlar da ushırasadı. Naqıl-maqallardıń quramında bul túsinik dógeregine didaktikalıq mazmundaǵı oy-pikirler jámlengen. Mısalı, *ádepli kelin iykemli boladı; qızım saǵan aytaman, kelinim sen tıńla.* Bul paremiyalarda xalqımızdıń kelin adamǵa qoyatuǵın talapları bar.

Qaraqalpaq paremiyaları quramında hayal koncepti átirapındaǵı túsiniklerdi beriw ushın ádebiy tilde birza turpayılaw esaplanatuǵın *qatın* sózi de ushırasadı. Hátteki, *hayal* sózine qaraǵanda *qatın* sózi arqalı beriletuǵın naqıl-maqallar kóbirek qollanıladı: *el qıdırǵan sınshı bolar, jaman qatın tıńshı bolar; jaqsı qatın erin er etedi, jaman qatın erin qara jer etedi; jaqsı bolsa qatınıń, kelip turar jaqınıń, aman bolsa qatınıń, basıńnan keter aqılıń; jaqsı qatın ırıs, jaman qatın – urıs.* Keltirilgen paremiyalardıń barlıǵında *qatın* túsinigi átirapındaǵı mazmun jaqsı, jaman antonimleri járdeminde jarıtıp berilgen. Tiykarınan, bul naqıllar arqalı shańaraqtıń uyqısı hayal

adam ekenligin, hayal jaqsı bolsa, hayal ádepli bolsa, hayal aqıllı bolsa, hayal miyirimli bolsa er adam hám onıń jaqınları arasında tatıwlıq, oshaq basında bereket bolatuǵınlıǵın ańlawǵa boladı.

Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqallarında er adamlar mártlik, sadıqlıq tımsalı, shańaraqtıń qorǵanı, perzentlerine úlgili áke sıpatında keltiriledi. Sonday-aq, er adam sóziniń átirapındaǵı konceptosferanı *áke*, *ata*, *ul*, *batır*, *er jigit*, *jigit*, *aǵa*, *qaynaǵa* sıyaqlı leksemalar dúzedi.

Batırlıq, aqıllılıq, tapqırlıq, ádalat, pútkil elge súyenish bolıw kibi túsiniklerdi er adamnıń boyına jámlep, uyalshaqlıq, erinsheklik sıyaqlı qásiyetlerdi er adamǵa tán qásiyetler emesligin ańlatıwshı mazmundı tómendegi naqıl-maqallarda ushıratamız: *aqıllı jigit el qorǵaydı, aqımaq jigit eldi qorlaydı; jigit bolsań tawday bol, jawǵa qurǵan awday bol; jigit bolsań qayıń bol, hárbir iske qayım bol; batırǵa tayaq ta jaraq, ura bilgen jigitke iyne de jaraq; emen degen aǵashtıń, iyilgeni sınǵanı, qızıl júzli jigittiń, qızarǵanı ólgeni.*

Sonday-aq, paremiyalardıń quramında *er* yamasa *er jigit* sózleride er adam mikrokonceptin ańlatıp kelgen: *erdiń ózi kóshse de, isi qalar izinde; er jigittiń júregine, er júwenli at jayǵasadı; attan attıń nesi artıq, ózi tarlan kók bolsa, erden erdiń nesi artıq, wádesine berik bolsa; er jigit eli ushın tuwıladı, eli ushın óledi; qoyandı qamıs óltirer, erdi namıs óltirer.*

Aǵa lekseması qaraqalpaqlarda birneshe semalarına iye. Ózinen úlken er adamǵa baylanıslı qollanılatuǵın bul túsinik mınaday mánilerde jumsaladı: 1. Áke, ata. 2. Eki-úsh aǵayinli tuwısqanlardıń úlkenleri. 3. El aǵası, otaǵası, jası úlken, kópti kórgen. 4. Qaraqalpaqlar turmısında hayal adamlar óz eriniń atın aytpaǵanda usı atamanı qollanadı. 5. Jası úlken adamǵa atınıń izine qosıp húrmet mánisinde aytıladı [3:29]. Demek, *aǵa* sózi átirapındaǵı sferaǵa tán bolǵan ulıwmalıq qásiyet – bul jası úlken adam sıpatında úlgili bolıwı kerek. Bul xalıqtıń milliy oylawı tiykarında payda bolǵan kózqaras. Mısalı, *aǵası bardıń jaǵası bar; aǵa bolar jigittiń, etek-jeńi keń bolar* sıyaqlı naqıllarda da *aǵa* mikrokoncepti átirapına ǵamxorlıq, saqıylıq, keń peyillik sıyaqlı qásiyetlerdi jámlegen.

Qaynaǵa lekseması nekege baylanıslı qollanılatuǵın tuwısqanlıq atamalarınıń biri. Tiykarınan, xalıqımızda *qaynaǵa* sózi kelinshektiń kelin bolıp barǵan úyindegi hám awılındaǵı kúyewinen úlken aǵalarına qarata aytıladı. Er adam konceptosferasına tán bolǵan naqıl-maqallarda bul mikrokoncepttiń júzege shıǵıwında xalıqtıń didaktikalıq oy-pikirleri negizinde aybatlı, danıshpan, saqıy hám t.b. da er adamlardıń boyındaǵı eń jaqsı qásiyetlerdi birlestirgen. Mısalı, *qaynaǵa aybatlı bolsa, kelini uyatlı boladı.*

Er adamǵa tán bir qásiyetti bildiriwshi *batır* lekseması da usı konceptosferanıń birligi sıpatında keń qollanıladı. Bul arqalı aytılajaq pikirde kúsheytiwshilik, kótermelew mazmunı seziledi. Mısalı, qaraqalpaq xalqınıń mınaday naqıl-maqalları bar: *Qorqaq kúnde óledi, batır bir óledi; batır jol baslaydı, sheshen sóz baslaydı*.

Qaraqalpaq xalqınıń sóz saplaw sheberligi naqıl-maqallardaǵı gender túsinigin konceptuallıq jaqtan analizlegenimizde de ayqın kózge taslanadı. Joqarıda hayal hám er adamlarǵa baylanıslı birliklerdi bólek-bólek talqıladıq. Biraq ta xalqımızda gender túsiniginiń eki tárepi de bir konstrukciyada berilgen naqıl yaki maqallardı da ushıratamız. Máselen, *ata* kórgen oq jonar, *ene* kórgen ton pisher; *jetim qız* epshil boladı, j*etim ul* kekshil boladı; *atanıń* ataǵına qara, *eneniń* zatına qara; *qız* ósse eldiń kórki, *ul* ósse eldiń bórki; otız *uliń* bolsa da ornı basqa, otız *qızıń* bolsa da qılıǵı basqa; *ata* dańqı menen *ul* ósedi, *ene* dańqı menen *qız* ósedi; *qızlı kisi* qıyında, *ullı kisi* jıyında; *erdiń* haslı isinen bilinedi, *hayaldıń* haslı asınan bilinedi hám t.b. Bul naqıl-maqallarda ul-qız, ata-ana, er hám hayal adam túsiniklerin ańlatıwshı birneshe leksemalar qatara qoyılıp, bul arqalı ekewine de qaratılǵan xalqımızdıń úrp-ádeti, xarakteri, perzent tárbiyalawda basshılıqqa alatuǵın tiykarǵı túsinikleri hám t.b. ózgesheliklerinen kelip shıqqan kózqarasları berilgen.

Juwmaqlastırıp aytqanda, qaraqalpaq xalıq naqıl-maqallarında gender koncepti jetekshi orındı iyeleydi. Bunda er adamlarǵa hám hayal-qızlarǵa qoyatuǵın xalıqtıń talapları, ádeplilik normaları, biri-birinen parıqlanıwshı wazıypaları didaktikalıq formada sáwlelendirilgen. Sonlıqtan da bul máseleni úyreniw xalqımızdıń milliy oylaw ózgesheligi hám gender túsinigińiń, oǵan baylanıslı qatıp qalǵan nızamlılıqlardıń lingvistikalıq verballasıw halatların ańlawǵa múmkinshilik beredi.

PAYDALANÍLǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Xudoyberganova D. Antropotsentrik tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent: Tubo nashr, 2022. – 120 b.
2. Бахадырова С. Қарақалпақ қандай халық. – Тошкент: Наврўз, 2017. – 256 б.
3. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. Жети томлық. Биринши том А – Б (басылдырыў). – Нөкис: Qaraqalpaqstan, 2023. – 400 б.
4. Қарақалпақ фольклоры – нақыл-мақаллар. – Ташкент: Yangi kitob, 2019. – 256 б.